

## ЦЕНЗУРНА ІСТОРІЯ “ЧОРНОЇ РАДИ” П. КУЛІША. ВСТУП ДО ПРОБЛЕМИ

У статті пунктирно окреслено проблему взаємин Куліша з царською цензурою під оглядом вужчої проблематики – цензурної історії української та російської версій роману “Чорна рада”. Умовно виокремлено кілька періодів: до Кулішевого арешту у справі Кирило-Мефодіївського братства, заслання в Тулі, відразу по звільненню із заслання, після зняття цензурного обмеження у квітні 1856 р.

*Ключові слова:* цензура, самоцензура, роман, редакції, варіанти.

*Oles Fedoruk. Censor History of Kulish's Novel "The Black Council": Introductory Remarks*

A censor history is one of the most important issues in the textual study of Kulish's novel “The Black Council”. However, this problem has never been considered before by the Ukrainian scholars, and even more general issue, i.e. “Kulish and the Censorship”, was not involved much into the field of research. This paper gives an introduction to this topic shedding some light on the censor history of “The Black Council”.

Relations between Kulish and the tsarist censorship in different times were ambiguous which was caused by several reasons. The first one was individual approach of the censors to his works which might be connected, in particular, with the trial of Saints Cyril and Methodius Brotherhood (1847). Other reason was general persecution of the Ukrainian literature, especially after the Ems Ukase (1876). In order to circumvent censorship Kulish published his works also abroad.

Before Kulish was arrested he wrote his works without paying particular attention to the censorship. The first writer's concerns about possible restrictions that might be imposed on his works by the censorship arose with the novel “The Black Council”. Kulish's arrest radically changed circumstances of his life and creative activity. Until 1856 he had to submit his works to prior censorship consideration and used pseudonym Nikolai M. (the name of his friend Nikolai Makarov) to avoid these restrictions. The Third Department of His Imperial Majesty's Personal Chancellery allowed Kulish to publish his works on the base of the general censor regulations only in April 1856. In a short time Kulish sent the manuscript of “The Black Council” to the censorship committee.

*Keywords:* Panteleimon Kulish, censorship, textual criticism.

Цензурна історія посідає вагомe місце в дослідженні тексту “Чорної ради”. Що автор хотів висловити й не зміг через цензуру? Що він закреслив на вимогу цензора, а що – на котромусь етапі редагування твору, передбачивши майбутні зауваження? Що із закреслень є художньою редакцією задля поліпшення тексту, а що продиктовано самоцензурою? Ці та інші питання, належно розглянуті, дають змогу зрозуміти, як Куліш творив свій роман – українську та російську версії, у яких умовах працював, як цензура позначилася на творах письменника. Ідеться про нові можливості для кращого пізнання ідеології письменника, урешті, перспективу для умовної реконструкції текстів роману: чи змінився би текст, якби перед автором не стояли цензурні обмеження, та якими фрагментами автор пожертвував задля того, щоб обидві версії було допущено до друку.

Склалася парадоксальна ситуація: попри всю важливість проблеми цензурна історія роману найменш вивчена. Дослідники “Чорної ради”, її проблематики та поетики, системи художніх образів базують свій аналіз на опублікованих 1857 р. українському та російському текстах (а також російськомовному виданні 1860 р.). Ці тексти заведено вважати остаточними, і рідко хто зіставляє з ними ранні редакції твору, щоби простежити відмінності (найдокладніше ранні редакції твору розглянуто: [9, 165–226]). А якщо й розглядають раніші тексти, то зазвичай ті, що їх опубліковано в 1840-х роках у журналах “Современник” та “Москвитянин”, натомість рукописи залишаються недосліджені. Ба більше, у студіях Кулішевої творчості досі не використовували єдиний повний рукопис

російської версії “Чорної ради”, за яким її надруковано в журналі “Русская беседа” і який побував у руках цензора (див.: [14]). Тож і питання про те, чи позначилася цензура на тексті роману, у науковому дискурсі обговорювалися лише фрагментарно й поверхово (див.: [40; 41; 42; 43]).

Величезна дослідницька лакуна у вивченні впливу царської цензури на текст “Чорної ради” спричинила різні необґрунтовані твердження, які досі не спростовано. Ось, наприклад, Євген Кирилюк заявив, що “в п’ятдесятих роках Куліш змушений був переробляти свій роман, бо цензура ніяк не дозволяла його друкувати” [12, 71]. Насправді це не так: численні зміни в текстах української та російської версій роману в 1850-х роках постали внаслідок творчого процесу й із цензурою були пов’язані мало. Голослівні судження трапляються й у сучасній науковій літературі, наприклад, із-під пера Валентини Мацапури: “Численні розбіжності між українською та російською версіями роману пояснювалися оглядкою на цензуру, що виражалось і в окремих авторських акцентах, і в деталях тексту” [26, 373]. І це твердження некоректне. Дійти більш-менш певних висновків про вплив цензури на “Чорну раду” можна лише простеживши текстуальну історію одного й другого романів і зіставивши наявні тексти з цензурним рукописом. Розходження, зумовлені цензурою, у текстах обох версій роману – української і російської – таки існували, але були несистемні, точкові, і здебільшого виникли на етапі доцензурного підготування тексту (ідеться про вияви самоцензури). Докладніше про це я вже писав [43] і ще писатиму в окремій розвідці.

Назагал цензурна історія “Чорної ради” має дві головні фази: 1845 – 1846 рр., коли Куліш друкував окремі її розділи в російських журналах, і 1855 – 1857 рр., коли поновив напружену працю над текстами обох версій роману з метою опублікувати їх, урешті подав обидва твори до цензури і та їх схвалила.

\*

Цензурна історія “Чорної ради” – це частина великої й майже всуціль недослідженої теми про вплив царської цензури на творчість Куліша. Серед поодиноких публікацій на цю тему слід назвати праці В. Бородіна [1; 2], І. Брижницької [3], В. Дудка [7], В. Кедровського [10], В. Міяковського [27; 28], А. Ніколаєва та Ю. Оксмана [23], О. Федорука [45]. Кожний письменник, певна річ, мав свої непрості взаємини із цензурою, а в Куліша вони були особливі з огляду на багатогранність його творчої особистості (письменник, критик, публіцист, перекладач, історик, видавець), ту виняткову роль, яку він відіграв у суспільно-літературному процесі, і врешті – з огляду на засяжність його діяльності, що простяглася поза кордони Російської імперії й поширилася також на Австро-Угорську.

Кілька фактів промовисто демонструють, наскільки драматичними були обставини літературної праці Куліша в різні періоди й навіть у різних країнах. 1847 р.: після арешту Куліша заборонено опубліковану в “Чтениях” фольклорну збірку “Украинские народные предания”, яку він упорядкував (з’явилася лише 1893 р. як пам’ятка). 1879 р.: у Петербурзі заборонено есеїстичну Кулішеву книжку з додатком біблійних переспівів “Хуторская философия и удаленная от света поэзия” [29] і згодом знищено весь тритисячний наклад (збереглося лише кілька примірників) [5, 137–138; 48, 64–65]. 1882 р.: така сама доля, але вже в Австро-Угорщині, у Відні, спіткала його публіцистичну брошуру “Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten” – з її накладу також уціліли тільки окремі примірники, що їх автор устиг поширити перед конфіскацією [46, 185–212].

Крім заборони та вилучення вже надрукованих видань, Кулішеві не раз забороняли публікувати рукописи. На засланні й відразу після нього письменник

намагався через Третій відділ отримати дозвіл на видання популярної розвідки “История Бориса Годунова и Димитрия Самозванца” та роману “Искатели счастья”, проте марно. Першу Куліш таки зумів видати 1857 р. під назвою “Повесть о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце. Чтение для молодых людей”, другу за його життя так і не було опубліковано.

Друга половина 1850-х – початок 1860-х років – час найвищої громадської активності Куліша, коли його творчість в українському суспільстві сприймалася найорганічніше. Цей період для письменника був далеко не простий з огляду на цензуру. Щойно отримавши право публікувати свої твори на загальних цензурних підставах, заходившись один за одним видавати їх (у книжковому й журнальному форматах), він уповні відчув на собі гнітючу атмосферу післяніколаєвської Росії, її повзучий обскурантизм, який поширювався й на цензурну ситуацію. Його вердикт суворий і напрочуд тверезий (лист до П. Плетньова від 20 квітня 1857 р.):

Еще никогда наше общество не чувствовало так сильно тяжести и отвратительности мертвого трупа, который оно таскает на плечах своих. Даже во времена Гоголя, как вижу по его письмам, удушающий смрад разложения старых начал не чувствовался в такой страшной степени [31, 19].

Заповітна мрія письменника: “Когда-нибудь и для меня настанет время свободы, когда-нибудь вырвусь же из этого ужасного государства” [31, 19]. Відтак пізніша (за вісім років) варшавська служба – це, сказати б, спроба вирватися із задушливої атмосфери підросійської дійсності й вдихнути свіже повітря європейської цивілізації, яке в Царстві Польському відчувалася набагато сильніше, ніж у решті імперії. Ось щойно вийшла українська “Чорна рада”, уже і її російський “переклад” на стадії опублікування, на робочому верстаті шеститомник “Сочинений и писем” Гоголя, у задумі – твори Квітки, і в той самий час цензура для письменника – завіса, що знакує й відділяє російський театр абсурду від повнокровного, як вбачалося, європейського життя. У тому самому листі до П. Плетньова від 20 квітня 1857 р., Куліш так оцінює ситуацію зі “свободою слова” в імперії:

Прежде наша цензура правила как строгий необразованный барин, вообразивший, что арапник есть лучший жезл правосудия; а теперь она превратилась в старую, глупую, подозрительную и неугомонную барыню, которая за одно то уже считает нас врагами своими, что мы не чиновники, а печатники, даже не литераторы [31, 18–19].

У письменника – плідного автора, видавця, а невдовзі й власника друкарні виникають труднощі, що не лише гальмують, а й спотворюють його літературну працю. То в цензора (М. фон Крузе) лежать три Кулішеві статті, які він не наважується підписати, “пока не пройдет мимо скопившаяся над ним туча обвинений” (з Кулішевого листа до Г. Галаґана від 1 травня [н. с.] 1858 р. зі Страсбурга [47, 353]). То цензура, зі слів Куліша, божеволіє (лист до Плетньова від 20 лютого 1859 р.): “Из моего рассказа в “Искре” вымарала половину и оставила бессмыслицу” [31, 21]. Про письменника навіть пішов поголос, мовляв, цензурне відомство особливо небайдуже до його творів. У зв’язку із цим в одному з листів Куліш переповів анекдотичну – і прикметну! – розмову, яку він почув, подорожуючи Волгою в травні 1859 р.: “На пароходе один господин, не зная, кто я, сказал при мне в разговоре: “У него цензура всегда вычеркивает половину” [33, 373]. Звичайно, немає підстав говорити про унікальність Кулішевого випадку стосунків письменника з цензурою. Кожний

український або російський літератор більшою або меншою мірою зазнав у той час цензурного тиску. У 1850-ті роки національна зорієнтованість Кулішевої творчості ще не мала для цензури такого значення, як у пізніші роки, коли українофільський рух почав набирати загрозливої для імперії сили. Мав, отже, цілковиту рацію В. Дудко, коли писав: “До 1876 р. україномовні художні твори підлягали цензурі на тих же підставах, що й російські” [6, 154].

Емський указ 1876 р. цілковито змінив ситуацію: репресії проти українського слова в Росії призвели до заборони й багатьох творів Куліша. 1883 р. письменникові не дали опублікувати переклади трьох драм Шекспіра [39, 199]; 1884 р. для другого випуску альманаху “Рада” заборонили Кулішеву публіцистичну працю “Воскресенне Рутського та Кунцевича в Галичині” [38, 193; 39, 206–207] (україномовний варіант сконфіскованої у Відні брошури “Vergewaltigung der Basilianer”) і того ж року не дозволили публікацію “Доповнення” до поетичної збірки “Дзвін” [39, 203]. 1887 р. не пустили до друку нове видання літературного альманаху “Хата” (1860) [37, 33–35]. 1890 р. заборонено поему “Куліш у пеклі” (див. [35, 156/1892: 214–215]), опубліковану посмертно, а 1892-го – поетичну збірку “Дзвін” (цензурний рукопис, заборонений до друку, нині зберігається: [4]) та драму “Цар Наливай” [35, 156/1890: 205–207]. Збірку Куліш наступного року видав у Женеві, а історична драма за життя автора так і не вийшла друком.

Неможливість вільно висловлюватися в Російській імперії спонукала письменника друкуватися за кордоном, передусім в Австро-Угорщині, а також у Женеві за допомогою Михайла Драгоманова. 1859 р. Куліш ініціює видання в Лейпцигу заборонених творів Шевченка [1, 9–28; 36, 1–27]. Він першим із наддніпрянських письменників звернув увагу на галицьку Україну, щоб мати змогу друкувати нецензуровані твори, а водночас, щоб уплинути на суспільно-літературний процес краю й, створивши середовище однодумців, плекати нове українське письменство. Під час варшавської служби Куліш стає постійним дописувачем львівського журналу “Правда”, а звільнившись, долучається 1869 р. до його видання як “перший редактор”, друкує в ньому такі крамольні для Росії тексти, як “Герценів “Дзвін”. За кільканадцять років перебирається до Львова й знову розробляє масштабні видавничі плани (задля цього навіть відмовляється від російського підданства), друкує там поетичну збірку “Хуторна поезія” зі знаменитим “Зазивним листом до української інтелігенції” та автобіографічним “Історичним оповіданням”, а також драми Шекспіра, що на той час уже було неможливо зробити в Росії. Про все це можна багато говорити й саме в аспекті подолання письменником цензурних перепон. Перший гіркий досвід у взаєминах із російською державною системою Куліш набув 1847 р., і цей досвід згодом лише примножувався й урізноманітнювався.

\*

Свої ранні твори письменник зумів опублікувати, треба думати, без істотних утручань цензури. Етнографічні оповідання в альманахах “Киевлянин” (два випуски) і “Ластівка” та в журналі “Москвитянин” (1840 – 1842), роман “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” та поема “Україна” (обидва твори – 1843), уривки з “Чорної ради” в “Современнике” та “Москвитянині” (1845 – 1846), “Повесть об украинском народе” в журналі “Звездочка” й окремо (1846) – ці та інші тексти, так само як і Шевченків “Кобзар” та “Гайдамаки”, як і поетична збірки Костомарова “Українські балади” та “Вітка”, вийшли друком у своїй максимальній (за незначним винятком) повноті. Згодом, коли розпочався процес над кирило-мефодіївцями, цензори, котрі недогледіли “крамольні” тексти й санкціонували їх друк, отримали суворі догани, а самі книжки – “Кобзар”, “Михайло Чарнышенко”, “Україна”, “Повесть об украинском

народе”, “Українські балади” та “Вітка” – заборонено й вилучено з обігу. Ці видання вийшли в різних містах, їх схвалили різні цензори, однак та спільна риса, що згодом спричинила їх заборону, – програмовий україноцентризм, загострений на національну проблематику, – тоді ще не насторожувала цензорів, як і не привертала уваги III відділу царської жандармерії, поки не настав 1847-й рік.

До арешту Куліш-письменник мав порівняно невеликий досвід взаємин із цензурою. Безперечно, йому було відомо про заборону статті М. Максимовича “Сказание о Колиевщине”, що призначалася для першої книжки “Киевлянина” [24, 89–90], та й узагалі про складнощі із дозволом цього альманаху (Максимович свідчив: “Мне и теперь грустно вспоминать, под какою цензурною тяготою и с какими ущербами в статьях печатались те две книжки моего “Киевлянина”...” [24, 15]). Утім на початках своєї літературної праці Куліш радше абстрактно, ніж із власного досвіду, знав про цензурний тиск. Ця обставина вкрай важлива для з’ясування того, які завдання він ставив перед собою, пишучи “Чорну раду”, наскільки був вільним у своїй творчості, якою мірою обмежував себе і як відбилася цензура на романі на різних етапах його творення та в період безпосереднього підготування до друку. Пізніше письменник у листі до С. Аксакова від 31 січня 1856 р., тобто тоді, коли ще перебував під наглядом III відділу, свідчив із приводу укладання другого тому “Записок о Южной Руси”: “Он составляет так, как будто цензуры еще нет или уже нет на свете” [19, 2:332]. Це, звичайно, красива метафора, бо, як знаємо, опрацьовуючи тексти для “Записок”, Куліш мусив оглядатися на цензуру (наприклад, вигадати містифікацію, щоб надрукувати Шевченкову “Наймичку”), проте перебільшення не таке вже й велике. І якщо Куліш 1856 р. міг дозволити собі писати “как будто цензуры еще нет или уже нет на свете”, то тим паче він так писав у 1840-х роках перед арештом. Журнальні публікації 1840-х років (окремі розділи російської версії роману) і тоді ж таки створений рукописний текст української версії демонструють сталу закономірність: автор у той час іще не зважав на цензуру або ж зважав на неї незначною мірою. Мало того, він дозволяв собі таке вільне поводження з нею, як-от істотні відмінності в тексті журнальної та книжкової публікацій “Повести об украинском народе” [8, 9–11], що було грубим порушенням цензурних правил.

Кількома роками раніше молодий письменник, правда, уже зіткнувся із цензурою, наразі не царською, а редакторською, коли 1843 р. надрукував у “Москвитянине” свою полемічну статтю “Ответ г. Сенковскому на его рецензию “Истории Малороссии” Маркевича”. У редакційній примітці, яка супроводжувала Кулішеву публікацію, було зазначено: “Редактор исключил несколько мест, слишком резких” [13, 161]. Зіставивши публікацію з автографом, Василь Івашків проаналізував редакторські втручання – і чималі – в авторський текст, спрямовані на його пом’якшення [9, 366–378].

Про можливе зіткнення з цензурою – за тими джерелами, що дійшли до нашого часу, – Куліш уперше висловився лише на початку 1846 р., і його побоювання стосувалося саме “Чорної ради”. 17 січня письменник поділився занепокоєнням із редактором “Москвитянина” Міхаїлом Погодіним, що в тексті третьої частини роману (де йдеться про чорну раду та її наслідки – цей своєрідний бунт бідних проти багатих) цензор, дуже ймовірно, пройдеться червоним олівцем [19, 1:71]. Невдовзі уривок із третьої частини, “Один день из жизни запорожца Кирила Тура”, який вийшов друком у цьому журналі, таки викликав чималі зауваження цензора, і лише винахідливість редактора й автора дозволили тоді обійти їх (див.: [41]).

Утім цікавішим є інший випадок Кулішевих взаємин із тогочасною цензурою – спроби письменника видати збірку народних переказів, яку він упорядкував головним чином за матеріалами, зібраними під час фольклорно-археографічної експедиції півднем Київської губернії. Куліш саме працював над українською “Чорною радою” і тоді ж почав дбати про публікацію українських переказів. Спершу він звернувся до цензора Олександра Никитенка (з яким був у добрих взаєминах), і наслідки були невтішні. Никитенко не пропустив цілий розділ переказів – “релігійний”, бо той потребував окремого дозволу духовної цензури [19, 1:110], а до того ж звелів зробити в текстах чимало купюр. Про цензурні втручання Куліш детально оповідає в листі від 16 вересня 1846 р. О. Бодянському, котрий зголосився опублікувати перекази в “Чтениях”:

Прошу ж освободить из-под лапы Никитенка: 1) заглавие рассказа *об унии*, замененное поневоле другим, 2) в рассказе о Степане Плахе и царе Петре освободите все зачеркнутое им, а потом уже, для складу, и мною. Окончание этого предания прекрасно, но как Никитенко некоторые строки замарал, так я уже с досады и все его зачеркнул. Вы же воскресите. 3) В “Очаковской беде” не упустите поставит ряд точек на всех тех местах, после которых следуют восклицания: “О, як же негарно лається!” или: “Так і ляпнув на всю губу” и т. п. Да нельзя ли вместо поневоле вымышленного *Верходумова* напечатать везде: *Потемкин?* – ибо этот рассказ к нему относится. Известно, что Потемкин любил загинать по-московски. Вместо *вельможного* нужно в таком случае напечатать: *светлейший*. Не исключены ли там и слова: “Тут проклята москва як вискочить да за нас”? или: “Що за народ паскудний!” [19, 1:115–116]

Звернімо увагу, що Куліш, спрогнозувавши негативну реакцію цензора, сам уніс зміни, удавшись до самоцензури: вигадав *Верходумова* замість *Потьомкіна* і вжив *вельможний* замість *світлійший*. Московське Товариство історії та старожитностей російських, яке видавало “Чтения”, мало право власної цензури, і тому Куліш дає Бодянському такі докладні інструкції, щоб повернути текст до первісного вигляду. Усі поправки, озвучені в Кулішевому листі, у публікації “Чтений” було враховано, за одиноким винятком: замість прізвища *Потьомкін* таки вжили “евфемістичне” *світлійший* (прізвище *Потьомкін* було поновлено щойно в републікації цього переказу в “Записках о Южной Руси” [19, 3/1:196]).

Наведений приклад важливий для з’ясування контексту цензурної ситуації, у якій перебував Куліш до арешту, пишучи “Чорну раду”. Як і у випадку з переказами, письменник теж планував опублікувати український роман у “Чтениях”, а тому не передбачав цензурних втручань у нього. Український текст, створений 1846 р., як і російський, написаний раніше, повторюся, не свідчить про намагання автора його “причесати” задля цензурних вимог. Навпаки, в окремих місцях український текст відкритіше, гостріше виявляє Кулішеві погляди, суголосні з ідеями кирило-мефодіївців, що за них невдовзі письменника покарають.

\*

Відносно безтурботний у цензурному плані початок літературної та наукової кар’єри Куліша завершився кирило-мефодіївським розгромом – ув’язненням та засланням письменника із заборонаю служити “по ученой части” та друкуватися на загальних цензурних підставах. Кулішеву причетність до Кирило-Мефодіївського братства під час слідства, що його провадив III відділ під особистим наглядом імператора Миколи I, як це добре відомо, доведено не було. У жандармському висновку зазначалося: “Что же касается до Украино-славянского общества, то Кулиш отозвался решительным незнанием, а

равно никто из прикосновенных лиц не показал, чтобы он участвовал в этом обществе” [11, 2:81]. Відтак письменникові інкримінували не участь у братстві, а те, що у своїх друкованих і рукописних текстах він “выражал чрезмерную любовь к родине, Малороссии, ложные понятия о ее прежней будто бы славе и заботился о восстановлении ее литературы и народности”, “представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также в малороссиянах” тощо [11, 2:280, 1:68]. Ці звинувачення базувалися на свідченнях, які братчики дали на допиті, аналізі Кулішевої кореспонденції та опублікованих творів письменника, проте не всіх, а тільки поеми “Україна”, роману “Михайло Чарнышенко” і чи не найбільше – популярної “Повести об украинском народе”.

Слідчі жандарми також звернули увагу на публікації “Чорної ради”. В окремому відгуку про цей твір було наголошено: у романі “мимоходом говорится о набегах малороссиян как о важных войнах, о наездах казаков, как бы о рыцарстве, словом, у Кулиша и здесь малороссийские казаки представляются в преувеличенной славе”. Декілька конкретних прикладів, які тут-таки було наведено, однак, дали підстави зробити поблажливий для автора висновок (датований 30 квітня 1847 р.): “Впрочем, все это обращено к Польше и несколько не относится до России. Поэтому “Черная рада”, кроме чрезмерных мыслей о древнем будто бы рыцарском казачестве, не заключает в себе ничего подозрительного” [11, 2:44; докладніше див.: 44].

Привертає увагу той факт, що жандарми розглянули тільки опубліковані в “Современнике” та “Москвитянине” окремі розділи російської версії роману, натомість рукописів повних текстів – і українського, і російського, які на той час зберігалися відповідно в Бодяньського та Плетньова, – вони не бачили. У своєму поясненні (воно лягло в основу згаданого відгуку) Куліш узагалі не вказав на існування української версії роману. Стосовно публікацій твору відповідь письменника теж була неповна: по-перше, він не згадав про надрукований у “Москвитянине” уривок під назвою “Казацкие паны”, і, по-друге, жодним словом не обмовився, що існував і третій том, іще не виданий (окрім двох розділів під назвою “Один день из жизни запорожца Кирила Тура”) [11, 2:45]. Відтак жандарми не виявили інтересу до рукопису, що був на той час, як указав письменник, у Бодяньського в Москві (а насправді – у Плетньова в Петербурзі; Бодяньський натомість зберігав українську версію роману).

Кулішеве свідчення узгоджувалося з показами, котрі він дав дещо раніше. На вимогу жандармів прокоментувати листи, де йшлося про українську “Чорну раду”, Куліш заявив, що повний текст, який складався з трьох частин, зберігався в Бодяньського. Тим-то невдовзі, аби не ускладнювати відповідь та уникнути плутанини й додаткової конкретизації, він назвав ім’я Бодяньського, а не Плетньова, але вже в іншому контексті, коли мова йшла про російську версію [11, 2:52]. Очевидно, слідчі не розібралися в цих нюансах: в одному випадку Куліш мав на увазі українську версію, в іншому – російську, і сам він ніде не наголошував, що це різномовні тексти. “Чорну раду” було опубліковано частково, утім цей факт теж пройшов повз увагу жандармів або ж вони вирішили, що доказів достатньо, і припинили дальші розшуки. Тому рукописів роману до матеріалів слідства не залучили. Про існування двох версій “Чорної ради” вказав на допиті у III відділі інший учасник кирило-мефодіївського процесу Г. Андрузький і навіть помилково заявив, що обидві вони опубліковані, проте жандарми теж не надали цьому належного значення [11, 2:504].

Немає сумніву, що якби слідчі уважніше поставилися до текстів обох версій роману, то висновок про “чрезмерную любовь к родине” Куліша, на якому

базувався обвинувальний вирок, мав би додаткову аргументацію. Наведу лише два приклади, що ілюструють спорідненість ідей, висловлених у романі – в його українській версії – із програмою кирило-мефодіївців (про це мені вже доводилося писати, див.: [44, 75–76]).

У створеному навесні 1846 р. тексті українського роману Сомко висловлює своє бачення майбутнього України, і цим думкам явно співчуває автор:

Ось нехай тільки нам Господь pomoже зложить до купи обидва береги Дніпрови, а тоді ми позабудим усюди правні суди, академії, школи, друкарні, піднімем Україну вгору і возвеселим душі тих “древніх, великих київських” Ярославів і Мономахів! [20, 32]

З незначними змінами цей фрагмент увійшов до основного тексту; остаточний варіант російської версії “Чорної ради” також містить аналогічний уривок. Проте в первісній редакції, опублікованій у “Современнике” (“Киевские богомольцы в XVII столетии”), жодного відповідника до цитованого речення немає. Воно з’явилося щойно в українській версії, і звідси його автор згодом здублював у російській текст. Маємо очевидну паралель із візіями братчиків щодо запровадження народних шкіл та поширення освіти в Україні. Цю тему тоді активно обговорювано в колі Кулішевих однодумців.

Освітній програмі кирило-мефодіївців відповідав і такий уривок роману, який уперше з’явився саме в українській версії навесні 1846 р.:

Була то колись благочестива пані Ганна Гугулевичівна, що подарувала на монастир свій двір із садом; так от на тому-то дворі гетман Сагайдачний церкву збудовав і монастир Братський з школами устроїв, щоб те благочестиве братство дітей козацьких і міщанських і всяких інших учило, людям у темноті розуму загинути не давало [20, 7 зв.].

У первісній російській редакції уривка (“Киевские богомольцы”), еквівалентного цьому, так само немає. Його створено в українській версії, і так він увійшов в основний текст. Як і в попередньому випадку, з української версії цитований фрагмент перейшов видозміненим у російську, і це відбулося 1856 р.: цього тексту немає в рукопису кінця 1840-х – початку 1850-х років [16, 38], він з’явився тільки в рукопису 1855-х – 1857-х років [14, 8:44 зв.]. В обох наведених прикладах українська версія роману, створена 1846 р., відвертіше й сміливіше декларує ідеї народної освіти, ніж первісна редакція російського роману.

Нагадаю, що коли в Куліша на допиті зажадали прокоментувати, що він мав на увазі, написавши (у листі до М. Костомарова): “Что касается до развития, а не стояния, то оно совершится в действителях”, і далі – “что это развитие, при лучших внешних обстоятельствах, перейдет к народу,” – письменник відповів. – “Лучшими обстоятельствами я называю повсеместное заведение школ для простолюдинов и распространение всеобщей грамотности в народе” [11, 2:51]. Таких самих думок, як відомо, дотримувалися й усі кирило-мефодіївці.

Слідство над братчиками тривало понад два місяці. Граф О. Орлов, доповівши Миколі I про його результати, запропонував для Куліша міру покарання, зокрема “чтобы цензура обращала строжайшее внимание на его сочинения, если он будет печатать их отдельно или в журналах” [11, 1:69]. На доповідній записці Орлова імператор навпроти Кулішевого прізвища власноручно зазначив: “Запретить писать и на службу в Вологду” [11, 1:476; 30, 345]. Вологду, проте, замінили на Тулу.

\*

Отож у квітні 1847 р. в житті Куліша відбувся злам. З того часу всі свої твори письменник зобов’язаний був подавати на попередню експертизу III відділу,



що суттєво ускладнювало їх шлях до публікації. До 1846 р. включно Куліш порівняно легко обходив цензурні рогатки – після арешту ситуація різко змінилася. Відтоді він змушений був пристосовуватися до нових цензурних умов, які йому встановили персонально. Він криється з думками, шифрується псевдонімами – “псевдонімність” входить у його письменницьку натуру, і навіть потім, отримавши дозвіл друкуватися на загальних цензурних підставах, звичка ховатися зі своїм авторством збереглася, породивши велику кількість псевдонімів і криптонімів, якими він послугувався впродовж усього життя. Письменник вигадував різні способи, щоб долати цензурні бар’єри.

Після заслання й аж до того часу, коли йому повернули право загальної цензури, тобто до початку квітня 1856 р., Куліш, як відомо, послугувався псевдонімом “Николай М\*”. За псевдонімом була реальна людина – близький приятель Микола Макаров. Про цей період Куліш згадував в автобіографії:

Поїхав Куліш до Петербурха і почав собі хліб заробляти працею по журналах <...>. А було йому заказано піром хліб заробляти. <...> І от мусив він писати по журналах incognito, а потім помістив у “Современнику” дещо з своїх творів, підписавшись “Николай М\*”, з таким заміром, що коли б тайня поліція присіпалась, то приятель його і земляк – душа високоблагородна – Миколай Мак... назвався би перед нею автором тих творів. От під таким-то гонительством гартувалась уже і так загартована душа сього козарлюги, сього лицаря-невміраки [18, 311].

З легкої руки В. Петрова в наукову літературу ввійшо стале уявлення, що арешт і заслання спричинили “ліквідаторські” настрої в Куліша. Наприклад, дослідник стверджує: “Після катастрофи 1847-го р. в ньому не могли не розвинутися ліквідаторські настрої, зневір’я в можливість одверто боротися” [32, 407]. Від творчої свободи до майже повної заборони літературної праці, до творчої неволі – такий був життєвий поворот, позначений арештом. Першу спробу опублікуватися письменник робить на засланні, і робить саме так, як йому було приписано: подає рукопис на попередній розгляд III відділу. Ішлося про популярну розвідку “История Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца”, проте відгук рецензента (М. Устрялова), якому передали працю для експертної оцінки, був негативний. Спроба виявилася невдалою, і не дивно. “За вкус не отвечаю, а состряпано горячо”, – так кваліфікував Куліш свій нарис історії в листі до Погодіна від 1 вересня 1848 р. [19, 1:235]. Темперамент письменника – “гарячий Куліш” – узяв гору, а до цього доклався брак досвіду в пристосовуванні до вимог цензури, помножених на пильне око жандармського відомства. Заборона викликала критичну рефлексію письменника, мовляв, слід учитися писати по-новому. Куліш ступив на шлях, коли доводилося маневрувати між Сцилою – цензурними відомством, і Харибдою – III відділом:

З “Істориєю” нам не пощастило: не можна друковать, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав да й одвітовав тим великим гетманам, що негарно написана, – дак нічого таке й друковати. Таке-то лихо! Дак оце вже треба знов браться за граматку та вчитись так компоновати книжки, щоб варти були друку [19, 1:240].

Друга спроба публікуватися мала ще менше успіху. Незадовго перед тим, як звільнитися із заслання, Куліш знову передав до III відділу свій твір, тепер уже роман “Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся, во что б ни стало, быть счастливыми”. Цього разу письменник заручився підтримкою впливого урядника, сенатора, члена Державної ради О. Кочубея. Наслідки для автора, однак, були катастрофічні. Процитую ширше відповідь Л. Дубельта (від

24 січня 1851 р.), дуже промовисту, яка спонукає Куліша остаточно “залягти на дно” й більше не намагатися щось надрукувати під власним іменем, допоки не знімуть персональну заборону:

Граф Алексей Федорович, прочитав сочинение ваше, изумился, до каких ложных суждений о людях и о счастье народном дошли вы в чаду вашей мнимой образованности. Неужели, по-вашему мнению, счастье в Западной Европе; неужели вы не видите, что там нет ни веры в Бога, ни уважения к властям, ни порядка, ни спокойствия, и что до этой бездны доведены государства именно теми путями, которые вы раскрываете в вашем романе. Его Сиятельство не только советует, но и приказывает вам решительно забыть те идеи, которые, к несчастью, так глубоко вкоренились в уме вашем и которые не изменились даже после внушений, сделанных вам в 1847 году; и если вы не можете дать иного, более прямого и справедливейшего направления вашим мыслям и понятиям, то лучше ничего не пишите: ибо подобные письма рано или поздно неминуемо приведут вас и ваше семейство к такому бедствию, которого уже никакая власть и никакое участие не в состоянии будут отклонить от вас [19, 2:11].

Що ж викликало таку вкрай роздратовану реакцію жандармів? “Комуністичні” ідеї, соціальні протиставлення, у ширшому розумінні – проблема людської рівності, на якій автор акцентував:

В этом романе вы стараетесь отыскивать в крестьянах возвышенные чувства, а в высшем сословии – одни недостатки; сравниваете эти сословия и везде отдаете предпочтение простолюдинам; по мнению действующих лиц вашего романа, крестьянин должен бы смотреть на Господина презрительно с высоты своего муж<ич>ества; отречься от родства с Графскою фамилиею – значит возвыситься до равенства с простолюдинами; аристократия – павлиные перья, нелепое убеждение, пятнающее человеческое сердце; относительная ценность вещей не должна препятствовать видеть их безотносительно; людей надлежит разделять на чернь и нечернь, по большей или меньшей темноте ума их, по большей или меньшей черноте душ их; всех нас Господь создал мужиками; только крестьянская жизнь есть жизнь людская; на домах дворянских нет Господнего благословения; помещики на этом свете мучат крестьян, а на том свете крестьяне будут их мучить; дворяне, занимающиеся своим хозяйством, домашними счетами и общественными удовольствиями, не заслуживают никакого уважения; образцом же истинной жизни представлено дворянское семейство, которое предано чтению книг, музыке, живописи и подобным наслаждениям, в доме которого отец обращается с сыном не как отец, а как друг, людям не приказывают, но господа сами делают все, что могут сами сделать, и служитель (отставной солдат) берет, что хочет; это семейство, названное в романе аристократическо-демократическим, старается распространить в черном народе грамотность и ожидает чрезвычайно счастливых событий, когда на весь народ прольется европейская образованность. Словом, роман ваш исполнен коммунистических и социальных мыслей, проникнут теми новыми пагубными учениями, которые подрывают все святые основы благоустроенных обществ и от которых произошло и происходит столько бедствий в Западной Европе [19, 2:11].

Після такого висновку незрозуміло, чому автор, передавши свій роман на розгляд III відділу, наївно сподівався на схвалення. Дивно це було навіть для жандармів (граф Орлов не більше не менше, як “изумился”). Цілком очевидно, письменник тоді ще не мав реалістичного уявлення, де та межа, за якою твір міг вважатися “неблагонадійним”. Усе ж автора муляло бентежне відчуття, що ним поділився з Бодянським, коли ще тільки намірявся передати текст на цензурний розгляд: “Как-то Господь поможет ему пройти чрез цензурное

мытарство. Могут извратить мою идею на какой угодно лад” [19, 1:308]. Відтоді письменник на кілька років іде в “підпілля”, удається до конспірації, до псевдонімності.

Пристосовуватися Куліш не вмів та й не навчився, бо не йшов на компроміси в питаннях засадничих, коли мовилося про основи світогляду: подальша його праця як письменника, історика та публіциста це повністю потверджує. Під таким оглядом слід дещо скоригувати тезу Петрова, заявлену в доволі категоричний задля її провокативності спосіб, що в період, коли Куліш перебував під наглядом III відділу, він “ховався під шифром не тільки з своїм авторством, але й з думками своїми”, його творам “властивий розрив між замислом, справжніми намірами автора і виконанням, зовнішньою тенденцією і внутрішнім розумом фактів”, а отже, “псевдонім” для письменника “як літературний спосіб, спосіб маски, як певний спосіб літературного стилю” [32, 17]. Цей “розрив” Петров припасовує передусім до тексту “Алексея Однорога”, однак поширює також і на інші тогочасні твори, зокрема на “Чорну раду”. Щодо останнього роману, то погодитися з таким твердженням не можна, а наскільки слушні ці судження стосовно “Алексея Однорога”, як і приписування йому “ліквідаторської філософії”, належить іще верифікувати, позаяк Петров, означивши проблему, не брався її розв’язувати. Зіставлення роману в первісній, цензурованій редакції 1852 р. (про яку Петров і пише) та редакції 1860 р. (її він оминає увагою), що вийшла в набагато сприятливіших цензурних умовах, дасть відповідь на це питання.

“Алексея Однорога” Куліш почав писати на засланні, закінчив восени 1852 р. й відразу подав до друку в журнал “Современник”, де роман і з’явився в останньому числі за той рік і в першому за наступний (під псевдонімом “Николай М\*”). Із листів письменника дізнаємося, що цензура немало покалічила твір, проте вона була спрямована не на опального Куліша, а на “Миколу Макарова”, й у випадку із цим твором чинила так само, як і з будь-яким іншим текстом, що йшов тоді до друку. Цензурування “Алексея Однорога”, отже, не було винятковим, воно відображало типovu для тогочасної дійсності літературну ситуацію, і Куліш, коли подавав твір до публікації, це повністю усвідомлював. Якщо “Петр Иванович Березин” потрапив спершу на розгляд III відділу, то “Алексей Однорог” – безпосередньо до цензора, який розпорядився зробити чималі купюри. “3 и 4 части сильно сокращены и изменены, 5<sup>я</sup> и 6<sup>я</sup> опять прошли без больших сокращений; однако ж в общей сложности несколько страниц выброшено и оттуда”, – сповіщав письменник М. Білозерського про наслідки цензурних утручань у текст роману в листі від 17 лютого 1853 р., уже після того, як з’явилася друга подача в “Современнике” [19, 2:81]. Коли ж тільки вийшла перша частина твору в грудневому числі журналу, реакція письменника була емоційною. Ось що він писав до цього ж кореспондента 15 грудня 1852 р.:

Но не советую Вам читать его в печати, если Вы хотите читать действительное сочинение автора. Может быть, можно будет доставить Вам для прочтения собственноручную его рукопись. Отнимите у картины некоторые тени, сотрите некоторые краски, прибавьте к ней несколько мазков собственного искусства – что из нее выйдет? то вышло и из этого несчастного произведения [19, 2:64].

Далі в цьому листі письменник моралізує на тему, чи треба змиритися із цензурою й друкувати твір спотвореним, а чи, навпаки, слід чекати сприятливіших часів, щоб явити його в авторській повноті (про себе пише в третій особі, що теж є яскравим виявом псевдонімності: листи могли перлюструвати):

Я советовал Н. Я. обождать еще лет двадцать; может быть, тогда гораздо будет удобнее печатать; но он отвечал мне, что “через двадцать, через пятьдесят и, пожалуй, через сто лет можно печатать с рукописи своим порядком, а теперь своим. Зачем лишать себя удовольствия высказать людям *некоторые* мысли и чувства, если невозможно высказать все? Притом же и средства к существованию (так как других не имеется) не такая безделка, без которой можно обойтись. Человечество 1870-х годов, может быть, не будет вовсе нуждаться в таких произведениях, как наши, а мы сделаем глупость, обрекши себя на добровольную бедность”. С печальным покиванием главы я согласился, что он рассуждает дельно, и решился не надокучать ему своими дружескими увещаниями умереть с голоду [19, 2:64].

Пасажі цього листа від 15 грудня Петров тлумачить, щоб підкріпити свою тезу про розрив між “справжніми намірами автора і виконанням”, мовляв, автор його (розрив) свідомо програмував, а натомість замовчує, що цитовані рядки постали внаслідок цензурної кастрації твору. Водночас увага дослідника до питання цензури – як вона відбилася на творчості Куліша – у цілому заслуговує на високу оцінку. Аналіз Петрова, артикульований хоча й тезово та контроверсійно, у цій ділянці досі є найцікавіший. Стосунки Куліша із цензурою науковець означив як наукову проблему: “Цензура для Куліша, коли він, занедбавши службу, з головою пірнув у журналістику, була саме тим пунктом, де сфера його діяльності повинна була стрінутися з урядовими цілями й поглядами. Тому дуже цікаво з’ясувати, на чому в Кулішевих творах позначився цензурний тиск і як далеко заходив Куліш у своїх компромісах [32, 16].

На перший погляд, Кулішева репліка: “Зачем лишать себя удовольствия высказать людям *некоторые* мысли и чувства, если невозможно высказать все?” може свідчити про прагматизм письменника, функціональну лабільність, готовність іти на цензурний компроміс, пожертвувати частинами задля появи друком цілого. Утім треба пам’ятати, що ця репліка постала 1852 р., коли Кулішеві було заборонено писати, і в ситуації, коли він нічого не міг удіяти. Згодом, за кілька років, коли цензура послабилася, з Куліша знімуть заборону й він сам або через впливових урядників буде входити в ділові стосунки із цензорами, навпаки, докладе максимум зусиль, щоб “Чорна рада” з’явилася без спотворень. І як наслідок (про це писатиму окремо) цензурні втручання в текст роману були мінімальні, по суті символічні, а стаття “Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпилог к “Черной раде”, що нею було заявлено право українців на окремішню писемність, отримала схвалення майже без змін, хоча цензор і не наважувався пропустити її без санкції Головного управління цензури (див.: [40]).

\*

У першій половині 1850-х років Куліш зазнає подвійного цензурного тиску: творчість письменника визначає особиста несвобода й загальні цензурні обставини. З одного боку, Куліш перебуває під наглядом і змушений вести “псевдонімний” спосіб літературного життя; з другого, країна – у цензурних лещатах, спливають останні роки миколаївської реакції, коли з купюрами друкують і Гоголя, і Пушкіна, коли в цензурі здійснює своє контрольне повновладдя комітет 2 квітня, так званий бутурлінський. Це доба “похмурого семиліття” (див.: [ 21; 22]). Ситуація різко змінюється зі смертю Миколи I та приходом на престол Олександра II. Атмосфера передчуття ліберальних реформ охопила російське суспільство. Куліш відчуває зміну політичного клімату й відразу реагує на неї.

Переломна доба в Російській імперії збіглася в часі із закінченням Кулішевої роботи над двотомними “Записками о жизни Николая Васильевича Гоголя” та

початком праці над “Записками о Южной Руси”. Перша книжка й перший том другої отримали цензурні дозволи, коли письменник іще формально перебував в опалі, утім на тексті обох видань ця обставина вже не позначилася. Були дрібні цензурні втручання в дослідження про Гоголя (див.: 19, 2:340; 2:514–515), проте перший том “Записок о Южной Руси” пропущено без жодних змін [33, 119]. Ба більше, згодом у другому томі цієї книжки цензор дозволив навіть “Балладу из времен унии” (“Пісню про Кирика”), яку Куліш, аби не наразитися на переслідування духовної цензури, сам вилучив із тих примірників, що йшли на продаж. У листі до Г. Галаґана від 30 березня 1857 р., надсилаючи йому другий том “Записок”, Куліш зазначив: “Слідом за “Радою” послав я Вам по книжці і другого тому “Записок”. Там есть легенда про попа-уніта. Хоть її цензор і пропустив, а для продажи я вирівав із екземплярів, щоб не вз’їлись на мене попи, бо на злодію горить шапка. Вам же послав так, як пропущено цензором” [47, 348–349].

На початку квітня 1856 р., коли письменникові повернули право загальної цензури, він одразу пересилає С. Аксакову українську версію “Чорної ради”, щоб пройти необхідне цензурування. Водночас береться переробити для другого видання проповіді Гречулевича, що вже восени того року вийшли друком. І тоді ж восени клопочеться про дозвіл для другого тому “Записок о Южной Руси”, цензурний пропуск якого несподівано загальмувався через супровідні статті Куліша та М. Грабовського до “універсалу” гетьмана Остряниці.

У лютому 1857-го, щойно завершивши друк української “Чорної ради”, Куліш розпочинає працю над виданням Гоголевих “Сочинений и писем” у шести томах. Його стаття “Об отношении малороссийской словесности к общерусской” іще перебувала на розгляді в князя Петра Вяземського, і її доля була невідома, а вже в перших числах квітня письменник звертається до цього урядника, щоб дозволив видати твори і листи Гоголя [23, 159–165]. Праця рухається повільно, і знову через перешкоди, які чинить цензура:

Я все печатаю сочинения и письма Гоголя, а цензура делает свое дело – мешает мне, ибо она у нас и не имеет другого назначения, как останавливать, елико возможно, успех мысли. Наши цензоры – это собаки, которые не дают человеку спокойно пройти по улице, а их начальники – тяжелые колоды поперек дороги. То, что они делают по случаю издания сочинений Гоголя, так дико, что мои знакомые даже мне не верят, когда я жалуюсь, – мне, который никогда не лгу, –

скаржиться Куліш 20 квітня в листі до Плетньова [31, 18].

Праця над Гоголевою біографією “обрамлює” спорадичну працю Куліша над текстами “Чорної ради” у 1854 – 1855 рр., і знову – підготування творів Гоголя 1857 р. йде під акомпанемент видання цього роману.

У Кулішевій голові рояться численні плани. Письменник задумує завести друкарню, мріє про поїздку за кордон, що її здійснює вже наступного року, а повернувшись, плекає намір заснувати журнал. Одна за одною виходять книжки, які він підготував і які істотно розширюють горизонт української літератури: двотомники “Повістей” Григорія Квітки та “Народних оповідань” Марка Вовчка, альманах “Хата”. Розпочавши “Записками о Южной Руси” і “Чорною радою”, що їх було замислено й великою мірою опрацьовано ще в 1840-х роках, Куліш у II пол. 1850-х, коли поживавилося інтелектуальне життя українців, вийшов на рівень системної програмової праці на ниві українознавства. “Я верю в будущность нашего края и в невозможность остановить рождающееся самосознание в свежих умах малороссийских”

[47, 353], – цими словами Куліш окреслював також своє завдання (у листі до Г. Галагана від 1 травня [н. ст.] 1858 р. зі Страсбурга). На той час, збагатившись досвідом, письменник, як він писав про себе (у листі до Плетньова від 3 квітня 1857 р.), став “искуснее в управлении судном своим на житейском море” [31, 18]. Без сумніву, це твердження стосувалося й того досвіду, який Куліш набув у взаєминах із цензурою.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. *Бородін В.* “Новые стихотворения Пушкина и Шевченко”: Біографія книжки // Новые стихотворения Пушкина и Шавченки. – Лейпциг: Вольфганг Гергард, 1859. – Русская библиотека. – Том VIII. – Факсимільне вид. – [Київ, 1990]. – С. 1–27.
2. *Бородін В. Т. Г.* Шевченко і царська цензура: Дослідження та документи, 1840 – 1862 роки. – Київ: Наукова думка, 1969. – 162 с.
3. *Брижіцька І.* До історії тексту оповідання Пантелеймона Куліша “Пан Мурло” // Мова і культура. – 2018. – Вип. 21. – Т. VI (195). – С. 234–240.
4. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 70. – Од. зб. 82. – 146 арк.
5. *Добровольский А.* Запрещенная книга в России. 1825 – 1904: Архивно-библиографическое разыскание. – Москва: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1962. – 254 с.
6. *Дудко В.* Цензура як чинник українського літературного процесу в Росії (1876 – 1906): Проспект докторської дисертації // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – 2015. – Т. 10. – С. 151–163.
7. *Дудко В.* Цензурна купюра у нарисі П. Куліша “Поездка в Украину (1857)” // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 235–246.
8. *Івашків В.* Пантелеймон Куліш та його політична історія українського народу // *Куліш П.* Повесть об украинском народе / Упоряд., вступ. стат. В. Івашкова. – Тернопіль: Терно-граф, 2016. – С. 1–57.
9. *Івашків В.* Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 448 с.
10. *Кедровський В.* Цензурний примірник “Досвіток” П. О. Куліша” // Альманах Українського народного союзу на рік 1971. – Джерзі Сіті; Нью-Йорк: Видавництво “Свобода”, [1970]. – С. 111–118.
11. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – Київ: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.; Т. 2. – 694 с.
12. *Кирилюк Є.* Пантелеймон Куліш. – Харків; Київ: Державне вид-во України, 1929. – 95 с.
13. *Кулеш П.* Ответ г. Сенковского на его рецензию “Истории Малороссии” Маркевича // Москвитянин. – 1843. – Часть 3. – № 5. – С. 161–177.
14. *Кулиш П.* Черная рада: Хроника 1663 года // Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф. 139. – Карт. 7. – № 8. – 81 арк.; 9. – 71 арк.
15. *Кулиш П.* Черная рада: Хроника 1663 года. – Москва, 1857. – [2], 253 с.
16. [Кулиш П.] Черная рада, или Малороссия в 1663 году. Исторический роман П. Кулеша // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [ІР НБУВ]. – Ф. І. – № 28534. – 76 арк.
17. *Кулиш П.* Повести: В 4 т. – С.-Петербург, 1860. – Т. 1: Черная рада. Хроника 1663 года. – [6], 357 с.
18. [Куліш П.] Жизнь Куліша // Правда. – 1868. – № 26. – 15 липня. – С. 311–312.
19. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. – Київ: Критика, 2005 – 2009. – Т. I – II / Упоряд., комент. О. Федорук; Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. – Київ: Критика, 2015. – Т. III / Упоряд., комент. В. Івашків. – Кн. 1 – 2.
20. [Куліш П.] Чорная рада, або Історія нещасливого 1663 року. Із старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш // Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Інв. № Ад  $\frac{225-32/2}{1933}$ . – 42 арк.
21. *Лемке М.* Николаевские жандармы и литература 1826 – 1855 гг. По подлинным делам Третьего отделения Собств. Е. И. Величества канцелярии. – С.-Петербург, 1909. – Изд. 2-е. – XV, 614 с.
22. *Лемке М.* Эпоха цензурного террора (1848 – 1855 гг.) // *Лемке М.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – С.-Петербург, 1904. – С. 183–308.
23. Літературний музей. (Цензурные материалы I<sup>о</sup> отд. IV секции Государственного архивного фонда) / Ред. А. С. Николаев, Ю. Г. Оксман. – [Т.] І. – Петербург, [1921]. – С. 159–165.
24. *Максимович М.* Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. – Санкт-Петербург, 1871. – [2], 155, II.
25. *Максимович М.* Сказание о Коливщине // *Русский архив.* – 1875. – Кн. 2. – С. 5–27.
26. *Мацапура В.* Украина в русской литературе первой половины XIX века. – Харьков; Полтава: ПОИШПО, 2001. – 441 с.
27. *Міяковський В.* Куліш і цензура // Наше Минувле. – 2018. – № 2. – С. 99–106.
28. *Міяковський В.* Куліш і Квітка // Наше Минувле. – 2018. – № 2. – С. 26–31.
29. *Нахлік Є.* Замаскована публікація біблійних переспівів у книжці П. Куліша “Хуторская философия и удаленная от света поэзия” // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 60–65.

30. Об Україно-славянском обществе. (Из бумаг Д. П. Голохвостова) // Русский архив. – 1892. – 1892 – Кн. 2. – № 7. – С. 334–359.
31. *Перець* А. Листування П. А. Кулиша з П. П. [!] Плетневим (1843 – 1861) // ІР НБУВ. – Ф. X. – № 17926.
32. *Петров* В. Пантелеймон Куліш в п'ятдесяти роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – Київ, 1929. – VI, 572 с.
33. Письма Кулиша к В. В. Тарновскому. 1855 – 1858 / [Сообщ.] А. А[азаревский]. – Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – № 4. – С. 107–131.
34. Письма Кулиша к Д. С. Каменецкому. 1857 – 1867 // Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. 366–394.
35. Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург). – Ф. 777. – Оп. 4. – №№ 156/1890; 156/1892.
36. *Рудницький* Я. Шевченкія на Заході: Перше видання Шевченка на Заході. З нагоди сторіччя. 1859 – 1959. – Вінніпег, 1959. – С. 9–28.
37. Тарас Шевченко і царська цензура: Збірник документів / Упоряд. Іван Ковальов; Підгот. текстів, стаття І. Брижіцької; комент. І. Брижіцька, І. Ковальов, О. Федорук. – Київ: Критика, 2015. – 336 с.
38. *Тулуб* О. Мих. Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х років. (З матеріалів Київського цензурного комітету) // За сто літ. – Київ, 1929. – Кн. 4. – С. 190–195.
39. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914): Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. Боряк та ін. – Київ, 2013. – LXII, 809 с.
40. *Федорук* О. До історії тексту статті П. Кулиша “Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпизод к “Черной раде” // Слово і Час. – 2015. – № 2. – С. 71–84.
41. *Федорук* О. До цензурної історії публікації Кулиша “Один день из жизни запорожца Кирила Тура. (Отрывок из романа “Черная рада”)” // Hurvard Ukrainian Studies. – 2011–2014. – Vol. 32–33. – Part one. – P. 215–222.
42. *Федорук* О. Епізод із цензурного розгляду роману Кулиша “Чорна рада” // Новини з Академії / Українська вільна академія наук у США. – Нью-Йорк, 2018. – Ч. 42. – С. 32–35.
43. *Федорук* О. Проблема автоцензури в романі Кулиша “Чорна рада” // Записки Наукового товариства ім. Шевченка в Америці. Нова серія. – Нью-Йорк, 2017. – Т. I. – С. 131–146.
44. *Федорук* О. Ранні редакції “Чорної ради” П. Кулиша в контексті ідеології Кирило-Методіївського братства // Науково-практична конференція, присвячена 170-річчю Кирило-Методіївського братства. 22 жовтня 2015 року: Збірник матеріалів. – Київ, 2015. – С. 72–79.
45. *Федорук* О. Сигнальний примірник “Повести об украинском народе” Кулиша // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2007. – Вип. 12. – С. 838–839.
46. *Федорук* О. Скопфікована брошура Кулиша (Спостереження над текстом і контекстом) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 185–212.
47. Частная переписка Г. П. Галагана. 3. Письма П. А. Кулиша (1856–1858 г.г.) // Киевская старина. – 1899. – Т. 66. – № 9. – С. 341–355.
48. *Шевчук* В. Книга-сповідь. Про “Хутірську філософію” Пантелеймона Кулиша // Хроніка 2000. Наш край. – 1992. – Вип. 2. – С. 64–65.

## REFERENCES

- Borodin, V. (1990). “Novyie stikhotvoreniia Pushkina i Shevchenko”: Biografiia knyzhky. In *Novyie stikhotvoreniia Pushkina i Shevchenki. Leipzig, 1859. Russkaia biblioteka. Tom VIII*. Faksimil'ne vydannia. Kyiv. [in Ukrainian]
- Borodin, V. (1969). *T. H. Shevchenko i cars'ka cenzura: Doslidzhennia ta dokumenty, 1840 – 1862 roky*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Bryzhitska, I. (2018). Do istorii tekstu opovidannia Panteleimona Kulisha “Pan Muro”. *Mova i kul'tura*, 21, VI (195). [in Ukrainian]
- Viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. F 70. № 82. [in Ukrainian]
- Dobrovolskii, L. (1962). *Zaprieshchonnaia kniga v Rossii. 1825–1904: Arkhivo-bibliograficheskoe razyskaniie*. Moskva. [in Russian]
- Dudko, V. (2015). Cenzura iak chynnyk ukraїns'koho literaturnoho procesu v Rosii (1876 – 1906): Prospekt doktors'koi dysertacii. *Spadschbyna: Literaturne dzhereloznavstvo. Tekstolohiia*, 10. [in Ukrainian]
- Dudko, V. (2000). Cenzurna kupiura u narysi P. Kulisha “Poiezdka v Ukrainu (1857)”. In *Panteleimon Kulish: Materialy i doslidzhennia*. Lviv; New York. [in Ukrainian and Russian]
- Ivashkiv, V. (2016). Panteleimon Kulish ta ioho politychna istoriia ukraїns'koho narodu. In: Kulish, P. *Poviest' ob ukraїnskom narodie*. Ed. by V. Ivashkiv. Тернопіль. [in Ukrainian]
- Ivashkiv, V. (2009). *Khudozhnia, literaturoznavcha i fol'klorystychna paradybma rannioi tvorcbosty Panteleimona Kulisha*. Lviv. [in Ukrainian]
- Kedrovskiy, V. (1970). Cenzurnyi prumirnyk “Dosvitok” P. O. Kulisha. *Almanakh Ukraїns'koho narodnoho soiuзу na rik 1971*. Jersey city; New York: Svoboda. [in Ukrainian]
- Kyrylo-Mefodiius'ke tovarystvo. Vols. 1-3 (1990). Ed. by M. I. Butych, I. I. Hlyz', O. O. Franko. Kyiv. [in Ukrainian and Russian]
- Kyryliuk, Ye. (1929). *Panteleimon Kulish*. Kharkiv; Kyiv. [in Ukrainian]
- Kulesh, P. (1843). Otviēt g. Senkovskomu na iego recenziiu “Istorii Malorossii” Markevicha. *Mosvitianin*, 3 (5). [in Russian]
- Kulish, P. *Chernaia rada: Khronika 1663 goda* in: Naukovo doslidnyi viddil rukopysiv Rosiiskoi derzhavnoi biblioteki (Moskva). F. 139. Kart. 7. № 8-9. [in Russian]

15. [Kulish, P.] (1857). *Chernaia rada: Kbronika 1663 goda*. Moskva. [in Russian]
16. [Kulish, P.] *Chernaia rada, ili Malorossia v 1663 godu*. Istoricheskii roman P. Kulesha. Instytut rukopysu Nacionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [IR NBUV]. F. I. № 28534. [in Russian]
17. Kulish, P. (1860). *Povesti. Vols. 1-4* (vol. 1: *Chernaia rada: Kbronika 1663 goda*). Sankt-Petersburg. [in Russian]
18. [Kulish, P.]. (1868). Zhyzn' Kulisha. *Pravda*, 26. [in Ukrainian]
19. Kulish, P. *Povne zibrannia tvoriv. Lysty*. (2005, 2009). Ed. by O. Fedoruk. (Vols. 1-2). *Povne zibrannia tvoriv. Naukovi praci; Publicystyka*. (2015). Ed. by V. Ivashkiv. (Vol. 3. Kn. 1-2). Kyiv. [in Ukrainian and Russian]
20. [Kulish, P.] *Chornaia rada, abo Istoriia neshchaslyvoho 1663 roku*. Iz starosvits'kykh rukopysov, iz drevnikh kozac'kykh arkhivov povymav, zlozhyv i napsaniiu predav P. Kulish. In: Chernihiv's'kyi oblasnyi istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovs'koho. № Ад  $\frac{225-32/2}{1933}$ . [in Ukrainian]
21. Lemke, M. (1909). *Nikolaievskiiie zbandarmy i literatura 1826 – 1855 gg. Po podlinnym delam Tretieho otdeleniia Sobstv. Ie. I. Velichestva kanceliarii*. 2nd ed. Sankt-Petersburg. [in Russian]
22. Lemke, M. (1904). Epokha cenzurnoho terrora (1848-1855 gg.). In: Lemke, M. *Ocherki po istorii russkoi cenzury i zhurnalistiki XIX stoliennia*. Sankt-Petersburg. [in Russian]
23. *Litieraturnyi museum. (Censurnyie materialy Igo otd. IV sekcii Gosudarstviennogo arkhivnogo fonda)*. (1921). Ed. by A. S. Nikolaiev and Iu. G. Oksman. (Vol. 1). Peterburg. [in Russian]
24. Maksimovich, M. (1871). *Pisma o Kieve i vospominaniia o Tavride*. Sankt-Petersburg. [in Russian]
25. Maksimovich, M. (1875). Skazaniie o Kolivshchine. *Russkii arkhiv*, 2. [in Russian]
26. Macapura, V. (2001). *Ukraina v russkoi literature pervoi poloviny XIX veka*. Kharkov. [in Russian]
27. Miiakovskiy, V. (1918). Kulish i cenzura. *Nasbe mynule*, 2. [in Ukrainian and Russian]
28. Miiakovskiy, V. (1918). Kulish i Kvitka. *Nasbe mynule*, 2. [in Ukrainian and Russian]
29. Nakhlik, Ye. (1997). Zamaskovana publikaciia bibliinykh perespiv u knyzhci P. Kulisha "Khutorskaia filosofii i udalennia ot sveta poeziia". *Kyivs'ka starovyna*, 6. [in Ukrainian]
30. Ob Uktaino-slavianskom obshchestvie. (Iz bumag D. P. Golokhvastova). (1892). *Russkii arkhiv*, 2 (7). [in Russian]
31. Perets, L. Lystuvannia P. A. Kulisha z P. P. [!] Pletniovym (1843 – 1861). In: IR NBUV. F. X. № 17926. [in Russian]
32. Petrov, V. (1929). *Pantelymon Kulish u piatdesiati roky: Zbyttia. Ideolobiiia. Tvorchist*. Kyiv. [in Ukrainian]
33. Pisma Kulisha k V. V. Tarnovskomu. 1855 – 1858. [Сообщ.] A. А. [азаревский]. (1898). *Kievskaya starina*, 61 (4). [in Russian]
34. Pisma Kulisha k D. S. Kameneckomu. 1857 – 1867. (1898). *Kievskaya starina*, 61 (6). [in Russian]
35. Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv (Sankt-Peterburg). F. 777. Op. 4. №№ 156/1890; 156/1892. [in Russian]
36. Rudnytskyi, Ya. (1959). Shevchenkiana na Zakhodi: Pershe vydannia Shevchenka na Zakhodi. Z nahody storichchia. 1859 – 1959. Winnipeg. [in Ukrainian]
37. Taras Shevchenko i cars'ka cenzura: Zbirnyk dokulmentiv. (2015). Ed. by I. Kovaliov; comment. I. Bruzhitska, I. Kovaliov, O. Fedoruk. Kyiv. [in Russian and Ukrainian]
38. Tulub, O. (1929). Mykh. Staryc'kyi v borot'bi z cenzuroiu 1880-x rokov. (Z materialiv Kyivs'koho censurnoho komitetu). *Za sto lit*, 4. [in Ukrainian]
39. Ukrain's'ka identychnist' i movne pytannia v Rosiis'kii imperii: sproba derzhavnoho rehuliuвання (1847 – 1914): Zbirnyk dokumentiv i materialiv. (2013). Ed. by H. Briak and other. Kyiv. [in Ukrainian and Russian]
40. Fedoruk, O. (2015). Do istorii tekstu statti Kulisha "Ob otnoshenii malorossiiskoi slovesnosti k obshcherusskoi. Epolog k "Chernoii rade". *Slovo i Chas*, 2. [in Ukrainian]
41. Fedoruk, O. (2011 – 2014). Do cenzurnoi istorii publikacii Kulisha "Odin den' iz zhizni zaporozhca Kirila Tura. (Otryvok iz romana "Chernaia rada)". *Hurvard Ukrainian Studies*, vol. 32-33 (1). [in Ukrainian and Russian]
42. Fedoruk, O. (2018). Epizod iz cenzurnoho rozhliadu romanu Kulisha "Chorna rada". *Novyny z Akademii [Ukrainian Academy of Arts and Sciences, New York]*, 42. [in Ukrainian and Russian]
43. Fedoruk, O. (2017). Problema avtocenzury v romani Kulisha "Chorna rada". *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Ameryici. Nova seriia [New York]*, 1. [in Ukrainian]
44. Fedoruk, O. (2015). Ranni redakcii "Chornoii rady" P. Kulisha v konteksti ideolohii Kyrylo-Mefodiivs'koho bratstva. In *Naukovo-praktychna konferenciia, prysviachena 170-richchui Kyrylo-Mefodiivs'koho bratstva. 22 zbotnia 2015 roku: Zbirnyk materialiv*. Kyiv. [in Ukrainian]
45. Fedoruk, O. (2007). Syhnalnyi prymirnyk "Povesti ob ukrainskom narode" Kulisha. *Ukrains'kyi arheobrafichnyi sbchorichnyk. Nova seriia*, 12. [in Ukrainian]
46. Fedoruk, O. (2000). Skonfiskovana broshura Kulisha. (Sposterezhennia nad tekstem i kontekstom). In *Panteleimon Kulish: Materialy i doslidzheniia*. Lviv; New York. [in Ukrainian]
47. Chastnaia perepiska H. P. Galagana. 3. Pis'ma P. A. Kulisha (1856 – 1858 gg.). (1899). *Kievskaya starina*, 66 (9). [in Ukrainian and Russian]
48. Shevchuk, V. (1992). Knyha-spoivid'. Pro "Khutirs'ku filosofiiu" Panteleimona Kulisha. *Kbronika 2000. Nash krai*, 2. [in Ukrainian]

Отримано 27 червня 2019 р.

м. Куїв

